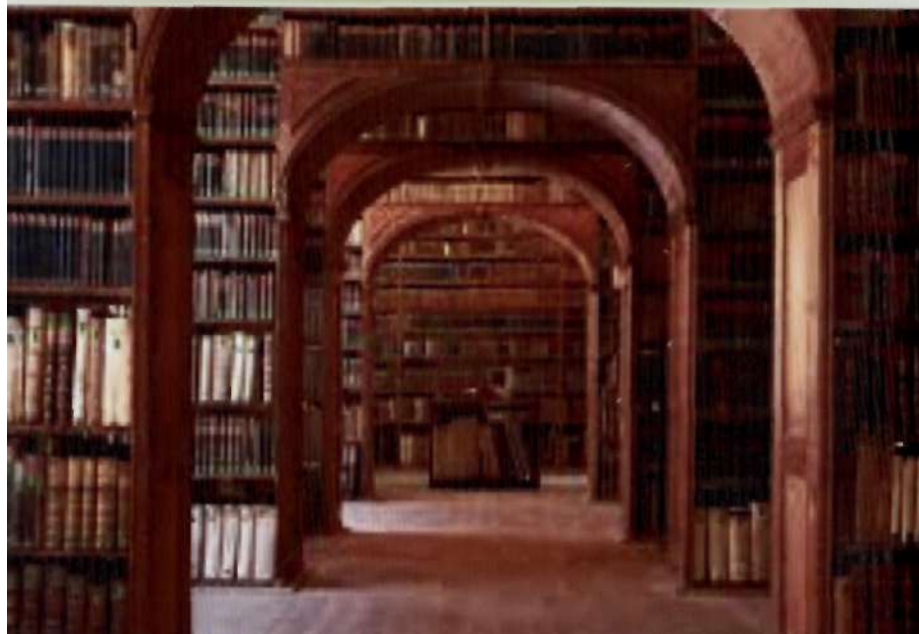

ABDURAYIM TUROBOV

**UMUMIY
TILSHUNOSLIK**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

ABDURAYIM TUROBOV

UMUMIY TILSHUNOSLIK

(O‘quv qo‘llanma)

SAMARQAND – 2020

UDK: 494.3
BBK 81.2 Uz
T 90

Turobov A.M. Umumiy tilshunoslik. (O'quv qo'llanma)

Samarqand: SamDU nashri, 2020. – 240 bet.

Mazkur o'quv qo'llanmada jahon tilshunosligi tarixining bosib o'tgan taraqqiyot bosqichlari, tilshunoslik maktablari, til va nutq birliklari, tilshunoslik metodlari haqida fikr yuritildi. Umumiy tilshunoslik fanining nazariy asoslari va mexanizmlari yoritilgan bo'lib, u 5120100 – filologiya va tillarni o'qitish bakalavriat ta'lim yo'nalishining "Umumiy tilshunoslik" fanidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etiladi.

***

Курс посвящен изучению развития мировой лингвистики, языковых школ, языковых и речевых единиц и лингвистических методов. В учебнике описаны теоретические основы и механизмы общезыковой науки, которая представляет собой учебник по "Общему языкознанию" на 5120100 – Филология и преподавание языка образование на бакалавриате рекомендуется.

***

The course is devoted to the stages of development of world linguistics, language schools, language and speech units and linguistic methods. The textbook describes the theoretical foundations and mechanisms of general linguistics and it is recommended as a textbook for "General Linguistics" in the bachelor course of Philology and language teaching – 5120100.

Mas'ul muharrir:

Ne'mat Turniyozov – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Suyun Karimov – filologiya fanlari doktori, professor

Xurshid Xayrullayev – filologiya fanlari doktori

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019-yil 2-noyabrdagi 1023-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN – 978-9943-6426-0-7

©Turobov A.M., 2020

SO‘Z BOSHI

So‘nggi yillarda oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari filologiya yo‘nalishida umumiy tilshunoslikni o‘qish-o‘rganish, o‘qitish ishlari qizg‘in tus oldi.

Til va tilshunoslik tarixidagi asosiy maktablarni o‘rganish muhim o‘rin egallaydi. Tilshunoslik tarixini o‘rganishda tilshunoslik maktablari asosiy manbadir. Til va nutq masalasi o‘z taraqqiyotida jahon tilshunoslari tomonidan keng tadqiq qilindi va qilinmoqda. Til va nutq lingvistikasi mutlaq farqlandi. Til va nutqning takomillashuvi tilshunoslik tarixi hamda uning rivojlanishi bilan chambarchas bog‘langandir.

Qadimgi asrlarda Hindistonda, Yunonistonda, Rim va Xitoy kabi mamlakatlarda tilshunoslik bilan shug‘ullanuvchi olimlar, tilning paydo bo‘lishi, rivojlanishi, taraqqiy etishi qolaversa sof grammatik qoidalarini ishlab chiqdilar. Bu mamlakatlarda tilshunoslik amaliy ehtiyojlar tufayli rivojlana boshlandi.

Tilshunoslik tarixi tilning jamiyatdagi o‘mi, tilning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti haqidagi turli xil qarashlarni, nazariyalarni tekshiradi. Tilshunoslik nazariyalari ko‘proq umumiy tilshunoslikka asoslangani uchun ayrim bir til haqidagi nazariyalar haqida to‘xtalmasdan, balki umumiy tilshunoslik hajmidagi nazariyalarni o‘rganadi.

O‘rta asrlarda Arab halifaligi tasarrufiga kiruvchi turli mamlakat olimlari arab tilshunosligini rivojlantirdilar. Yevropada uyg‘onish davrida tilni ko‘plab olimlar tadqiq qildilar. Umumiy tilshunoslik va tillarni qiyosiy-tarixiy nuqtai nazardan o‘rganish fan sifatida XIX asrning boshlarida shakllandi, shuning uchun qadimgi tilshunoslik Yevropa olimlari o‘rtasida ilmiy tilshunoslikka qadar bo‘lgan tilshunoslik deb atalib kelinadi. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib tilshunoslik alohida fan sifatida boshqa fanlardan ajrab chiqdi.

Talabalarning umumiy tilshunoslikni o'zlashtirishi oson bo'lishi uchun ayrim o'rinlarda umumiy tilshunoslikni jahon tillari grammatik tipologiyasiga solishtirishga harakat qilindi.

Jahon tillarining fonetik, morfologik, sintaktik tizimidagi ayrim grammatik hodisalar barcha tilda ham mavjud. Lekin bu hodisalar ifodalanishi, ma'nosi va boshqa xususiyatlari bilan o'ziga xos jihatlariga ega.

Shuningdek, grammatik kategoriya sifatida mavjud holatlarni yoritishga va bu o'ziga xoslikning sababini ochishga ham alohida e'tibor qaratildi. Qo'llanmada tilshunoslikning predmetini, ya'ni o'rganish sohasini va vazifasini belgilash muammosi, qadimgi va o'rta asrlar, Yevropada uyg'onish davridagi tilshunoslik, tilning paydo bo'lishi va taraqqiyot qonunlari muammosi, til strukturasi, ya'ni tilning ichki tuzilishi muammosi, tilning o'ziga xos sistema-tizim ekanligi muammosi, tilning belgilik muammosi, til va tarix muammosi, til va jamiyat muammosi, tilning tabiati va ijtimoiy mohiyati muammosi, til va tafakkur muammosi, til va nutq muammosi, til tipologiyasi va universallik muammosi, tillarning tasnifi muammosi, tilni tadqiq qilish metodlari muammosi va boshqa muammolarga ham o'rin ajratildi.

Mazkur o'quv qo'llanma turli yillar davomida SamDCHTI 4-kurslarida o'qilgan ma'ruzalar, kuzatilgan, o'rganilgan, qo'llanilgan tajribalardan kelib chiqib, Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining filologiya yo'nalishida umumiy tilshunoslikni o'qitish bo'yicha ishlab chiqilgan namunaviy, ishchi-o'quv dasturi asosida yaratildi.

O'quv qo'llanmada har bir mavzuga tegishli bo'lgan adabiyotlar muallifi, chop etilgan sana va beti matn ichida qavsga olib berildi. Negaki, qiziqqan o'quvchi manbaga murojaat qilib, bu boradagi bilimni yanada kengaytirish imkoni bo'ladi. O'quv qo'llanmada materiallar o'ziga xos tarzda uzviy bog'liqlikda va ketma-ketlikda berildi. O'quv qo'llanmadagi test savollari talabalarning mustaqil bilimni oshirishga va mustahkamlashga

yordam beradi. Har bir mavzuga oid rejalar tuzildi, tayanch soʻz va atamalar belgilandi hamda nazariy masalalar ana shu rejalar asosida, tayanch soʻz va atamalar negizida yoritildi. Har bir mavzudan keyin talabalarning oʻzlashtirish darajasini aniqlash uchun nazorat savollari, fanning namunaviy oʻquv dasturi talablariga asoslangan holda mustaqil ish mavzulari va ularga doir savol hamda topshiriqlar, ularni bajarish yuzasidan tavsiyalar berildi. Tayanch soʻz va atamalarning oʻzbek, rus va ingliz tilidagi nomlanishi berildi. Bu oʻquvchilarni jahon tilshunosligidagi terminlarning nomlanishidan boxabar qiladi. Glossariyda tilshunoslik terminlarining maʼnolari berildi. Bu oʻquvchilarni jahon tilshunosligidagi terminlarning maʼnolari va izohi bilan tanishtiradi.

Oʻquv qoʻllanmani nazariy va amaliy jihatdan takomillashtirish, mukammallashtirishga oid fikr va mulohazalarni muallif minnatdorchilik bilan qabul qiladi.

UMUMIY TILSHUNOSLIK VA UNING ASOSIY MUAMMOLARI

1-§. Tilshunoslikning tillarga nisbatan turlari. Bugungi kunda jahonda www.ethnologue.com saytida berilgan ma'lumotga ko'ra, 7097 til va sheva bor. Sof tillar 3000 tadan ortiqroq. Bu tillar orasida millionlab odamlar gaplashadigan tillar ham, 400-500 ta odamgina gaplashadigan tillar ham uchraydi. 6-8 tagina odam gaplashadigan lahjalar ham mavjud.

Ana shu tillar haqidagi fan umumiy tilshunoslik deb nomlanadi. Tilshunoslik tillarga nisbatan ikki turga bo'linadi.

1.Xususiy tilshunoslik. Bu eramizdan oldingi V-IV asrlarda yaratilgan.

2.Umumiy tilshunoslik. Bu XIX asrning ikkinchi choragida yaratilgan. Tilshunoslikning bu ikki turi o'zaro uzviy bog'liqdir. Xususiy tilshunoslik umumiy tilshunoslikka nazariy tahlil uchun dalillar beradi. Umumiy tilshunoslik esa xususiy tilshunoslikka ilmiy-nazariy material beradi.

Shunday qilib, tilshunoslikning bu ikki turi bir-birining taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Umumiy tilshunoslik til haqidagi fanning keng ko'lamli turi bo'lib, ma'lum bir til yoki tillarning ma'lum guruhi haqidagi fan emas, balki umuman inson tili haqidagi fandır.

Umumiy tilshunoslik fani fundamental tilshunoslik sifatida tilshunoslik fanlari sirasida eng murakkab va keng qamrovli ilmiy-nazariy, falsafiy fan mavqeiga ega [R.Rasulov, 2017: 7].

Shuning uchun u umuman tilga va barcha tillarga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni, qonuniyatlarni o'rganadi. Barcha tillarning jamiyatda amal qilishidagi ya'ni o'zining ijtimoiy vazifasini bajarishdagi umumiy qonuniyatlarni, har qanday nutqiy jarayon va matning xususiyatlarini aniqlaydi.

Professor A.Nurmonov ta'kidlashicha, har bir fanning hozirgi holatini chuqur o'rganish uning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lab olib borilgandagina kutilgan samarani beradi. Demak,

kishilarning aloqa vositasi bo'lgan tilning ichki tuzilishi, tuzilish birliklari, bu birliklarning nutqiy jarayonda voqelanishi, tilning jamiyat bilan munosabati, til va tafakkur munosabati, tillarning genealogik va tipologik tasnifi muammolari bilan shug'ullanuvchi "Tilshunoslik nazariyasi" bilan bu muammolarning o'rganilish tarixi masalalarini yoritib beruvchi "Tilshunoslik tarixi" o'zaro uzviy bog'liqdir. Shu bilan birga "Tilni o'rganish metodologiyasi va metodlari" ham "Tilshunoslik nazariyasi", "Tilshunoslik tarixi" bilan o'zaro aloqada. Ayni sababga ko'ra oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida bu uch tarmoq bir umumiy nom – "Umumiy tilshunoslik" nomi ostida o'rganib kelinadi [A.Nurmonov, 2012: 3-4].

Umumiy tilshunoslik tillarni tanqid qilish metodlarini yaratadi, xususiy tilshunoslik dalillarini ilmiy-nazariy jihatdan umumlashtiradi.

2-§. Umumiy tilshunoslikning asosiy vazifasi va muammolari. Shunday qilib, umumiy tilshunoslik tadqiqot jarayonida chiqargan ilmiy-nazariy xulosalari asosida til qonunlarini belgilab beradi. Umumiy tilshunoslik bunday murakkab vazifani quyidagi nazariy muammolarni o'rganish natijasida bajaradi:

1. Tilshunoslikning predmetini, ya'ni o'rganish sohasini va vazifasini belgilash muammosi.

2. Tilning paydo bo'lishi va taraqqiyot qonunlari muammosi.

3. Til strukturasi, ya'ni tilning ichki tuzilishi muammosi.

4. Tilning o'ziga xos sistema-tizim ekanligi muammosi.

5. Tilning belgilik muammosi.

6. Til va tarix muammosi.

7. Til va jamiyat muammosi.

8. Tilning tabiati va ijtimoiy mohiyati muammosi.

9. Til va tafakkur muammosi.

10. Til va nutq muammosi.

11. Til tipologiyasi va universallik muammosi.

12. Tillarning tasnifi muammosi.

13. Tilni tadqiq qilish metodlari muammosi va boshqa muammolar.

Umumiy tilshunoslikning bu va boshqa muammolarining har biri o'ziga bir necha nazariy masalalarni birlashtiradi.

Umumiy tilshunoslik o'z muammolarini ma'lum darajada boshqa fanlar bilan hamkorlikda o'rganish natijasida anchagina yutuqlarga erishgan. Ularning bir qismi adabiyotlar ro'yxatidagi nazariy adabiyotlarda o'z aksini topadi.

3-§. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan bog'liqligi. Tilshunoslik, jumladan, umumiy tilshunoslik ijtimoiy-gumanitar sifatida falsafa, tarix, ruhshunoslik, etnografiya, adabiyotshunoslik kabi ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bog'liq holda rivojlanadi. Bulardan tashqari, u matematika, kibernetika, fizika, tibbiyot kabi aniq fanlar bilan ham bog'liqdir.

Chunki tilshunoslikning asosiy o'rganish ob'ekti bo'lgan tilni u yoki bu nuqtai nazardan boshqa fanlar ham o'rganadi. Masalan:

1. Adabiyotshunoslik. Adabiyotshunoslik tilni adabiy asarlarni shakllantiruvchi, ularning mazmunini va mavjudligini ifodalovchi vosita sifatida o'rganadi, tildagi tasviriy vositalarga, ularning kitobxon dunyoqarashiga, ma'naviyatiga ta'sir ko'rsatuvchi vositalariga e'tibor beradi.

2. Tarix. Til dalillarini xabar beruvchi manbalardan biri sifatida tarixiy guvohlardan biri sifatida o'rganadi.

3. Mantiqshunoslik. Mantiqshunoslik tilni, tafakkur birliklarini, ya'ni tushuncha, hukm va xulosani ifodalovchi vosita sifatida o'rganadi.

4. Ruhshunoslik. Ruhshunoslik nutq bilan bog'liq yuzaga keladigan oqibat, zehn, idrok kabi ruhiy jarayonlarni o'rganadi.

5. Falsafa. Falsafa tafakkurning, tafakkur birliklarining til bilan uzviy bog'liq holda amal qilish qonunlarini o'rganadi, Chunki tilsiz tafakkur, tafakkursiz til bo'lmaydi.

6. *Semiotika*. Semiotika til belgilarining umumiy xususiyatlarini o'rganadi. Shuning uchun bu fan tilshunoslikning til belgilari haqidagi ma'lumotlarini takrorlamaydi.

7. *Kibernetika*. Kibernetika boshqarish va informatsiyalarni boshqarish jarayonlarining o'rni, ahamiyati haqidagi fan bo'lib, til tabiiy va qudratli kibernetik tizim (sistema) hisoblanadi. Chunki til doim informatsiya "tashuvchi" boshqarish jarayonlarida ishtirok qiladi, u (til) o'zi boshqaruvchi, o'zi tartibga soluvchi tizimdir.

8. *Informatika*. Informatika tilni hujjatlarni saqlovchi, qayta ishlovchi va ular haqida xabar beruvchi vosita sifatida o'rganadi. Informatika ilmiy informatsiyalarni saqlashni, izlashni va uzatishni amalga oshiruvchi informatsion tizimlarga ularni lingvistik, ya'ni lisoniy jihatdan yaqinlashadi.

9. *Matematik mantiqshunoslik*. Tildan tabiiy belgilar tizimi sifatida foydalanadi. Chunki tildan formal-logik teoremlarni qo'llash, tekshirish, rivojlantirish va formal-logik masalalarni yechish uchun zaruriy material olish mumkin.

Tilni o'z muammolarini hal qilishda u yoki bu nazardan o'rganuvchi fanlar yana anchagina.

Shunday qilib, tilshunoslik boshqa fanlarning har biri bilan u yoki bu jihatdan bog'liq bo'lib, ularning yutuqlaridan, ular esa tilshunoslik yutuqlaridan foydalangan holda rivojlanadi. Bu ayniqsa hozirgi zamon tilshunosligi taraqqiyotida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Hozirgi zamon tilshunosligini ham keng ma'noda, ham tor ma'noda tushunish lozim.

Keng ma'noda to'liq XIX asrdan keyingi tilshunoslik, tor ma'noda esa mustaqillikdan keyingi tilshunoslik nazarda tutiladi.

XIX asrdan, tilshunoslikda ijtimoiy nuqtai nazar, tarixiy nuqtai nazar, struktural nuqtai nazar va boshqalar shakllanadi.

MUNDARIJA

So'zboshi.....	3
Umumiy tilshunoslik va uning asosiy muammolari.....	6
Qadimgi hind tilshunosligi.....	17
Qadimgi yunon tilshunosligi.....	25
Qadimgi rim tilshunosligi va o'rta asrlarda Yevropada tilshunoslik.....	43
O'rta asrlarda arab tilshunosligi.....	51
Yangi asrlarda Yevropa tilshunosligi.....	74
Strukturalizm, sotsiologizm oqimlari va Rossiya tilshunoslik maktablari	97
XX asrdagi o'zbek tilshunosligi. Toshkent va Samarqand tilshunoslik maktablari.....	112
Til va nutq, til va tafakkur: ularning o'zaro munosabati.....	126
Tilshunoslik metodlari.....	139
Umumiy tilshunoslik fanidan testlar.....	154
Tilshunoslik terminlarining lug'ati.....	189
Glossariy.....	200
Foydalanilgan adabiyotlar.....	232

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие	3
Общее языкознание и ее основные проблемы	6
Древнеиндийское языкознание	17
Древнегреческое языкознание	25
Древнеримская лингвистика и лингвистика в средние века.....	43
Аравийская лингвистика в средние века.....	51
Европейская лингвистика в новую эпоху.....	74
Структурализм, социологические течения и русские школы лингвистики	97
Узбекская лингвистика XX века. Ташкентская и Самаркандская лингвистические школы.....	112
Язык и речь, язык и мышление: их взаимосвязь.....	126
Методы лингвистики.....	139
Тесты по Общему языкознанию.....	154
Словарь лингвистических терминов.....	189
Глоссарий.....	200
Литература.....	232

CONTENTS

Preface	3
General linguistics and its main problems	6
Ayurveda Linguistics	17
Ancient Greek Linguistics.....	25
Ancient Roman linguistics and linguistics in the Middle Ages.....	43
Arabian linguistics in the Middle Ages	51
European linguistics in a new era	74
Structuralism, sociological trends, Russian linguistic schools.....	97
Uzbek linguistics of the XX century. Tashkent and Samarkand linguistics schools.....	112
Language and speech, language and thinking: their relationship.....	126
Linguistic methods.....	139
Tests on general linguistics.....	154
Dictionary of linguistic terms.....	189
Glossary.....	200
Used literature.....	232

ABDURAYIM TUROBOV

UMUMIY TILSHUNOSLIK

(O'quv qo'llanma)

Muharrir	J. Bozorova
Musahhih	L. Xoshimov
Texnik muharrir	B. Egamberdiyev

ISBN – 978-9943-6426-0-7

2020 yil 10 avgustda tahririy-nashriyot bo'limiga qabul qilindi.

2020 yil 15 avgustda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 60x84_{1/16}. "Times New Roman" garniturası.

Offset qog'ozı. Shartli bosma tabog'i – 15,0.

Adadi 215 nusxa. Buyurtma № 291

SamDU tahririy-nashriyot bo'limida chop etildi.

140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

